

Tot stof en as zult gij wederkeren

De crematie als hefboom van antiklerikaal protest en het Belgisch protestantisme (1870-1932)

door

dr. Guy LIAGRE (1957)

is doctor in de theologie en predikant in Brussel.

Hij promoveerde op een studie over het vrijzinnig protestantisme in België in de negentiende eeuw.

Publiceerde o.a. *Geuzenprotest – Henry Tant en*

het protestants antiklerikalisme in de geschiedenis van Roeselare (1876-1914)

Verschenen in: *Analecta Bruxellensia, Jaarboek van de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel*, Nr. 5, 2000, 172-192.

(Met Engelse samenvatting)

Meer informatie: <http://www.vpkb.be/pastoraat/>

E-mail: pastoraat@vpkb.be

In tegenstelling tot hetgeen altijd is verondersteld, staat het niet vast dat de mens het enige levende wezen is dat weet dat het zal sterven. Wat wel vaststaat is dat de mens het enige levende wezen is dat sinds oudsher zijn doden begraaft, en dood en begraafplaats in het menselijk symbolisch universum een belangrijke rol spelen.¹ Het begrafenisritueel, de begraafplaats en het enkele graf leggen getuigenis af van de relatie tussen dood en cultuur.² Samen vormen ze een complex van onderling afhankelijke culturele kenmerken die in een consistente en betekenisvolle wijze functioneren.³

Mét de cultuur verandert aan het einde van de achttiende eeuw onder invloed van de romantiek ook de visie op de dood. De graven en de begraafplaatsen krijgen een nieuwe betekenis, waardoor het levenseinde nu in tegenstelling tot de voorafgaande periode een breuk markeert, een scheuring die een meer emotionele toenadering tot de dood openbaart.⁴ Steeds meer moeite heeft men met het afscheid nemen van een geliefde. Dit vertaalt zich in het ontstaan van buitensporige rouw en in de groei van begraafplaatsen waarop graven als een soort eigendom worden beschouwd; men wil de nagedachtenis van de overledene zo lang mogelijk vasthouden. In die context ontstaat over de status van de begraafplaatsen tussen katholieken en liberalen in het midden van de eeuw een felle en bitsige ideologische discussie. De kerkhofkwestie positioneert de opponenten in twee blokken. Vanaf 1859 zijn de kerkfabrieken onder druk van de liberale opinie niet meer gemachtigd om de confessionele kerkhoven verder uit te breiden. Het hof van cassatie bevestigt in een aantal arresten dat het voortaan aan de burgerlijke gemeente toekomt om begraafplaatsen in te richten.⁵ Geconfronteerd met deze discussie ziet de joodse gemeenschap zich in 1874 voor de *halachische* vraag geplaatst of een religieuze begrafenis op een seculiere en pluralistische begraafplaats kan worden toegestaan?⁶ Voor de protestanten liggen de zaken anders: zij hebben weinig of geen bezwaren tegen de gemengde begraafplaats of zijn er zelfs voorstander van.⁷

Nadat de kerkhofstorm is geluwd, nemen de crematisten in de ideologische discussie de fakkel over. De lijkverbranding wordt in de handen van de liberalen een breekijzer om de katholieke hegemonie uit de hengsels te lichten. Onder hen ook enkele vrijzinnige protestanten die zich op een verdienstelijke manier in het debat mengen. Hoe en waarom ze dit doen vormt het onderwerp van deze bijdrage waarin we eerst de contouren van de problematiek verkennen, om daarna de inbreng van enkele protestantse tenoren te belichten.

¹ Ph. Ariès, *Het beeld van de dood*, Nijmegen 1987, 7. (Oorspr. titel: *Images de l'homme devant la mort*, Paris 1983). M. Blok, 'De overwinning van de machteloze dood – Een korte studie toegespitst op de marteldood bij de Vlaamse Anabaptisten in de zestiende eeuw', *Analecta Bruxellensia, Jaarboek van de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel*, 4 (1999), 110-123.

² Om te voorkomen dat een uitvaart tegen de wil van de betrokkene volgens de rooms-katholieke ritus werd voltrokken, werd nog in de dertiger van deze eeuw jaren aan protestanten aangeraden om een wilsbeschikking op te stellen, met de hand geschreven, liefst op gezegeld papier. Als de betrokkene niet meer kon schrijven, werd hij naar de notaris verwezen. 'Formule de testament pour s'assurer de funérailles selon ses convictions', *Le chrétien belge*, vol. 78, 1932, 315-316. Een anekdotisch verhaal over een wilsbeschikking die door de roomse overheid niet wordt uitgevoerd: E. Goblet d'Alviella, 'La femme ou l'argent; cruelle alternative', *La Crémation*, mai 1907, 82.

³ A. Mulder, *Geloven in crematieliturgie – Een pastoraaltheologisch onderzoek naar hedendaagse crematieliturgie in een rooms-katholieke context*, Baarn 2000, 31.

⁴ Ph. Ariès, *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1980, 57-81. (Oorspr. titel: *Western Attitudes toward Death, from the Middle Ages to the Present*, Baltimore, 1974).

⁵ E. Goblet d'Alviella, 'La vie politique', *Cinquante ans de liberté*, vol. 1, Bruxelles 1882, 127-131.

⁶ J.-Ph Schreiber, *Politique et religion; Le consistoire central israélite de Belgique au XIXe siècle*, Bruxelles 1995, 228-246.

⁷ G. Liagre & D. van Wageningen, *Geuzenprotest. Henry Tant en het protestants antiklerikalisme in de geschiedenis van Roeselare (1876-1914)*, Brussel 1999, 37-52.

Crematie in oudheid

Lijkverbranding of crematie is tot in de negentiende eeuw cultureel en sociaal-economisch, niet ideologisch bepaald.⁸ In de late bronstijd (1500-400 voor de jaartelling) is het verbranden van lijken algemeen. Men bewaart na de dood de as in een urn, een gebruik dat eerst bestond in Centraal Europa en Noord Italië en dat zich mettertijd verspreiden zal naar Oekraïne, Sicilië, Scandinavië, Frankrijk en het Iberisch schiereiland. Gaat men naar de Hebreeuwse cultuur, dan ontdekt men dat de verbranding waarschijnlijk alleen na voltrokken doodstraf heeft plaatsgehad. Van de schoondochter van Juda, Tamar, word bericht dat ze na het plegen van hoererij naar buiten moet worden gebracht en verbrand (Gen. 38:24). In de strafwetten wordt voorzien dat een man die overspel pleegt met zijn schoonmoeder, of een priesterdochter die ontucht pleegt, hetzelfde lot moeten ondergaan (Lev. 20:14). Over de interpretatie van de lijkverbranding van Saul en zijn zoons (1 Samuël 31: 12) bestaat discussie. Leiden sommige exegeten uit deze passage af dat lijkverbranding in uitzonderlijke gevallen toch werd toegepast, een alternatieve lezing van de tekst zou kunnen zijn dat *Sarap* (gezalfd met kruiden) met *Saraf* (verbrand) werd verwisseld.⁹ De rabbijnen hebben in elk geval geweigerd om de lijkverbranding uit te (laten) voeren. Of dat verband houdt met het feit dat ze in bosarme gebieden woonden, zoals B. van Eysselsteyn beweert, lijkt mij twijfelachtig.¹⁰ De joodse idee was mijn inziens veeleer dat de crematie een ontkenning van het geloof in de lichamelijke opstanding en dus een blamage van de waardigheid van het menselijk lichaam is.¹¹

De Romeinen nemen de crematie van de Etrusken en van de Grieken over. Ten tijde van Homerus is ze zowat algemeen en ook tijdens de Romeinse periode wordt ze vooral onder de aristocratische klassen populair. Wat India en Japan betreft, de crematie zal er de eeuwen door blijven bestaan. De Chinezen daarentegen hebben ze nooit toegepast. De Europese landen gaan na de kerstening van Europa onder invloed van de kerkvaders over op de begrafenis. Die baseren zich op het Nieuwe Testament waar ze in aanraking komen met een aantal fundamentele christelijke thema's die hen ertoe brengen om de begrafenis als enig christelijk uitvaartalternatief naar voor te schuiven.¹² Ze beklemtonen de kracht die tot uitdrukking komt in het geloofsartikel over de wederopstanding des vleses aan het einde der tijden en in de wedergeboorte tot een nieuw leven hier en nu. De graflegging van Jezus (Johannes 12:24 en 1 Cor. 15: 35 vv) speelt hierbij een belangrijke rol. Naast de Bijbel putten de Patres ook uit latere boeken zoals de Hemelvaart van Jesaja, het Evangelie van de Hebreëen, de Codex Bobbiensis en het Evangelie van Petrus. Ook Handelingen 12:7 staat hen als paradigmatisch beeld van een literalistisch geïnterpreteerde opstanding voor ogen:

*En zie, een engel des Heren kwam bij hem staan, en licht begon te stralen in zijn cel. Hij gaf Petrus een stoot in de zij, maakte hem zo wakker en zei: sta snel op. En de boeien vielen van zijn handen.*¹³

⁸ K. Velle, *Begraven of cremeren, de crematiekwesie in België*, Gent, 1992; p. 11. Velle baseert zich voor het historisch deel op een artikel van Louis Henry, *L'Inhumation et la Crémation. Conférence faite au cercle scientifique de Louvain*, Louvain 1876, 7-15. Oorspronkelijk verschenen *Revue catholique*, nieuwe reeks, vol. 13 (vol. 39 van de ganse reeks), 15 04 1875 en de volgende nummers. Het artikel telt in totaal 96 pagina's. L. Henry, *a.w.*, 2 - 3 en 14. E. Goblet d'Alviella, 'Les origines de la crémation', *La Crémation*, mai 1909, 273.

⁹ *Zeitschrift Alttestamentische Wissenschaft*, nr. 66, 1954, 314-315. 'Crémation', *Encyclopaedia Judaica*, vol 5, Jeruzalem 1971, kol. 1072-1073.

¹⁰ B. van Eysselsteyn, *Het goed recht der crematie. Beschouwing over de wenschelijkheid eener wettelijke regeling der lijkverbranding in ons land en het tot stand komen van meerdere crematoria*, 's Gravenhage 1946, 13.

¹¹ P. Lapide, *Opstanding een joodse geloofservaring*, Kampen 1977, 16-29. Het blijft nutteloos om Joodse opvattingen over het leven na de dood te systematiseren. Over de opstanding als joodse geloofservaring kan worden gediscuteerd, maar dat vormt niet het onderwerp van dit artikel. N. Mayer-Hirsch, *Het huis van de levenden-Beth Hajachiem; Joodse gebruiken bij de dood*, Baarn 1989, 91-104.

¹² J.J. Thierry, *Opstandingsgeloof in de vroegchristelijke kerk*, Amsterdam 1978, 16.

¹³ *Idem*, 35-36.

Karel de Grote verbiedt pas in 785 en onder voorwendsel van doodstraf de crematie.¹⁴ Enkel slachtoffers van epidemieën en kettters worden nog verbrand.¹⁵ Onder de verschillende manieren om een veroordeelde ketter het leven te ontnemen neemt de verbranding, naast de verdrinking, de galg, de onthoofding, de radbraking, de vierdeling en het levend begraven worden, een bijzondere plaats in.¹⁶ De meest gebruikte wijze van openbare executie is de brandstapel, die altijd op een openbare plaats is opgericht. Het volk moet het drama vooral goed kunnen aanschouwen als de veroordeelde levend aan een paal wordt gebonden en het hout onder zijn voeten wordt ontstoken. Het slachtoffer stikt daarbij door de rookontwikkeling. Niet het vuur beneemt het leven, maar eenmaal het leven door de rook benomen wordt het slachtoffer verbrand. Men beschouwt dit als de zwaarste straf.¹⁷ Soms wordt het slachtoffer vastgebonden aan een paal, die duidelijk zichtbaar boven de hoofden van het publiek uitsteekt. Duurzame brandstof zorgde ervoor dat het vuur bestand was tegen het grillige weer en dat het lichaam van de veroordeelde overtuigend werd verteerd. Soms hing men de veroordeelde nog een zakje kruit om de nek om hem een al te pijnlijke doodstrijd te besparen.¹⁸

Na de Franse Revolutie en onder invloed van de verlichting verandert de gezindheid ten aanzien van de crematie.¹⁹ Het thema wordt op verzoek van de minister van binnenlandse zaken in de schoot van het *Institut de France* zelfs aanleiding tot het organiseren van een wedstrijd.²⁰ 40 inzendingen komen binnen en een voorstel tot erkenning van lijkverbranding wordt uiteindelijk in overweging genomen. De discussie hierover strandt jammerlijk op de politieke ontwikkelingen.²¹ Onder het consulaat wint de katholieke thesis weer veld en op 12 juni 1804 en 23 juli 1805 worden decreten uitgevaardigd die nog slechts één vorm van dodenbezorging toelaten: de begrafenis. Omdat maatschappelijke evoluties nooit kunnen worden tegengehouden, wordt rond het midden van de eeuw de draad weer opgenomen.

Lijkbezorging volgens de Italiaanse methode

Aanvankelijk duikt de thematiek van de crematie op in Duitse en Italiaanse geneeskundige tijdschriften, gevolgd door Engelse publicaties. Ook het monument van de Franse romantiek René de Chateaubriand steekt zijn sympathie voor de lijkverbranding niet onder stoelen of banken.²² In 1857 dient de arts Ferdinand Coletti een rapport in bij de Academie voor wetenschappen en letteren te Padua. Het vormt het startsein voor de Italiaanse crematiebeweging die in de jaren 1865 en 1866 de eerste opstellen doet verschijnen. Men weet ook het in 1869 te

¹⁴ *Lexicon Für Theologie und Kirche*, vol. 3, Freiburg 1995, kol. 1265-1267. Velle spreekt van 789, *a.w.*, 11.

¹⁵ Na de Rijksdag van Worms was de volwassenen dopen of als volwassene gedoopt worden in katholieke landen een halmsmijding. Ondanks het feit dat ook hervormers overgingen tot vervolging, pasten alleen katholieken de vuurdood toe op anabaptisten, en alleen katholieken verbrandden lieden die hun geloof weer hadden verruild voor het geloof van de moederkerk. L. Panhuysen, *De beloofde stad – Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers*, Antwerpen 2000, 42. J. Stayer, *Anabaptists and the sword*, Lawrence 1972, 260.

¹⁶ J. Desreumaux, 'Wervikse Geuzen en Hervormden', *Verlagen en mededelingen van de Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik*, jaarboek 1985, 8-12. J.B. Krahe, *Protestantsche Martelaren een slachtoffers*, onuitgegeven artikel, Archief ProDoC, UFGP Brussel.

¹⁷ De vrijheidsberoving als straf is een kind van de verlichting. Aanvankelijk werd de vrijheidsberoving enkel als overgangsmaatregel, in afwachting van het proces, toegepast.

¹⁸ Dit was onder andere het geval bij Pistorius die op 25 september 1525 in s' Gravenhage de brandstapel opging. L. Panhuysen, *a.w.*, 15.

¹⁹ Volgens L. Henry is de crematie *au milieu de l'épidémie du paganisme* in Frankrijk ontstaan.

²⁰ L. Henry, *a.w.*, 11.

²¹ K. Velle, *a.w.*, 12.

²² Idem, 13.

Florence gehouden internationaal medisch congres tot een uitspraak voor crematie te bewegen. Van zodra de vrijmetselaars zich in het debat mengen is het hek van de dam en begint de crematie als een ideologisch spook door Europa te waaien.²³ Door de ideologische winden gedreven vliegt het het kanaal over, waar de kwestie door de chirurg en lijfarts van Keizer Napoleon III sir Henry Thompson wordt geïntroduceerd. Hij maakt in Wenen met de *lijkbezorging volgens de Italiaanse methode* kennis.²⁴

Introductie van de crematie in België

In België heeft Karel Velle de geschiedenis van de crematiebeweging al in detail beschreven. Vooral de ideologische achtergrond heeft hij naar voor gehaald, echter de verbanden met protestantse interesses blijven onvermeld.

Zijn verhaal begint als in 1870 de Frans-Duits oorlog uitbreekt. Duizenden lijken verrotten op het slagveld. De Belgische scheikundige Créteur wordt aangezocht om hiervoor een oplossing te zoeken. Crematie is een uitkomst, maar de crematieovens ontbreken. Créteur voert daarom een experiment uit. Hij behoedt de lijken voor snelle ontbinding door ze onmiddellijk te verbranden en met kalk te bewerken.²⁵

Ondertussen is dr. Hyppolyte Guillery met een experiment begonnen om lijken te bewaren. Op 24 februari 1872 becommentarieert dr. Jean Crocq, een chirurg die op dat moment aan de *Université Libre de Bruxelles* anatomie en neurologie onderwijst, de conclusies van zijn experiment.²⁶ Enkele jaren later wordt Crocq een vooraanstaand lid van de *Eglise libérale* in Brussel. Deze vrijzinnig protestantse gemeenschap wordt in 1881 onder impuls van enkele vrijmetselaars gesticht.²⁷ Zijn onder andere lid: Léon Cornil, Paul Erculisse, Paul Spehl, Eugène Goblet d'Alviella, Lucien Anspach, Alphonse Willems, Gustave Duchaine, Armand Roussel, Anatole de Cressonnières en de Vlaamse dichter Emmanuel Hiel. Ze hangen allen een ondogmatisch christelijk spiritualisme aan, nauw aanleunend bij de deïstische vrijmetselarij. Sommigen van hen zijn eerder protestant dan liberaal, anderen zijn eerder liberaal dan protestant. Crocq, die dus één van hen is, analyseert de bevindingen van Guillery maar roert vooral de achterliggende problematiek aan: het ontbreken van een graftombe als men een lijk

²³ Hoewel volgens rooms-katholieke bronnen *over antiklerikalisme, vrijdenkerij en vrijmetselarij als aanleiding voor de heropleving van de crematie weinig met zekerheid te zeggen valt*, en, *over de invloed van de vrijmetselarij zich in deze kwestie niets bewijzen laat*, is het duidelijk dat deze een belangrijke rol zal gaan spelen bij het propageren van de lijkverbranding. In Italië zowel als in België zijn de boegbeelden van de beweging vrijmetselaars. *A catholic Dictionary of Theology*, vol. 2, London 1967, 151-152. H. Brink (red.), *Theologisch woordenboek*, Roermond 1958, kol. 938-939. D. Ligou (red.), *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie*, Paris 1991, 861. Aan dood en sterven wordt in de vrijmetselarij van oudsher veel aandacht besteed. Waarschijnlijk het oudste maçonniek gebruik is de rouwbatterij en de rouwloge. P. van Brabant, *Lexicon van de loge. Handboek voor vrijmetselaars*, Antwerpen 1993, 157.

²⁴ H. Thompson, *Cremation, the Treatment of the Body after Death*, Londen, 1874. Hij schrijft in 1889 *Modern Cremation, Its history and Practice*.

²⁵ L. Créteur, *L'hygiène sur les champs de bataille*, Bruxelles 1871.

²⁶ Jean-Joseph Crocq (°23 01 1824 - 20 09 1898) behoort tot de linker voorhoede van de liberale familie. Met Xavier Franchotte sticht hij de *Journal belge de neurologie* en het *Bulletin de la société de médecine mentale en Belgique*. In 1849 wordt hij één van de vier armenartsen van de stad Brussel. Voor zijn inzet tijdens de cholera epidemie van 1866 krijgt hij een zilveren regeringsmedaille. Voor de zorgen besteed aan de gewonden van de oorlog van 1870 ontvangt hij de bronzen medaille van de Franse regering. 'Jean Crocq, Nécrologie', *La Policlinique*, 1 octobre 1898, 345-348 (met bibliografie). E. Goblet d'Alviella, *A la mémoire de Jean-Joseph Crocq. Discours prononcé au nom de l'ULB*, Bruxelles 1898, 5-7. (10 toespraken uit wetenschappelijke en politieke kringen, een biografisch overzicht en een bibliografie). F. Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunde in België*, Brussel 1991, 188. J. Crocq, H. Boudin (red.), *Van Leopold I tot Jean Rey, De protestanten in België van 1839 tot 1889*, Brussel 1990, 40.

²⁷ Het ontstaan heb ik beschreven in G. Liagre, *Graaf Eugène Goblet d'Alviella (°1846-1925) Proeve van een cultuurhistorisch en religieus portret (1846-1900)*, onuitgegeven doctoraatverhandeling, nr. 49, UFGP, 1998, 375-396.

bewaart druist tegen de *normale* gewoonten in. De taxering van Guillery's experiment is slechts positief in zoverre de mogelijkheid wordt geboden om slachtoffers van misdaden enkele maanden te bewaren vooraleer ze definitief te begraven. Het experiment is met andere woorden vooral belangrijk voor de gerechtelijke geneeskunde omdat via deze methode autopsie achteraf altijd mogelijk blijft.

Op 9 maart 1873 verschijnt in *La Discussion*, een artikel getiteld *Een oplossing voor de begrafeniswestie; de verassing van de lijken*.²⁸ Dit anti-doctrinaire zondagsblad verschijnt van 1870 tot 1873 en houdt het midden tussen een krant en een tijdschrift.²⁹ Het haakt in op het groeiend besef van onderlinge solidariteit dat deze jaren kenmerkt. Graaf Eugène Goblet d'Alviella, die op dat moment de overstap naar het protestantisme nog niet heeft gemaakt, is een van de scribenten. Het blad wordt door sommige tegenstanders van de crematie *een radicaal blad dat ten dode is gedoemd* genoemd en crematie wordt gezien in het licht van de kerkhofwestie, die op dat moment brandend actueel is. Ideologische, financiële en hygiënische motieven worden in een pleidooi voor de verassing aan elkaar gekoppeld. Volgens de krant is de begrafenis een barbaars en absurd systeem, een vergiftigd geschenk van het christendom. Dit is een signaal dat de crematie nu ook in België een openlijk wapen in de antiklerikale strijd is geworden.

Vanaf 1874 worden in Londen, Zurich, Berlijn, New York, Breslau, Utrecht, Straatsburg en Gotha - stuk voor stuk protestantse plaatsen - verenigingen voor crematie opgericht.³⁰ In diezelfde periode verschijnt in de *Journal de médecine et de chirurgie* een bijdrage waarin Crocq het thema van de lijkverbranding vanuit het standpunt van de gerechtelijke geneeskunde benadert.³¹ De verplichte lijkschouwing alvorens te cremeren moet de argumenten van de tegenstanders ontzenuwen. Crocq vindt een strijdmakker in Charles Potvin, die nog drie andere argumenten voor de invoering van de crematie naar voor schuift: de zekerheid over het einde van het menselijk bestaan, de efficiëntie en tenslotte de netheid en de lage kostprijs.³² Potvin, die de geschiedenis van de crematie beschrijft, probeert als een soort Jules Verne een toekomstbeeld te schetsen. Twee jaar nadat Phileas Fogg in *De reis om de wereld in 80 dagen* op de rug van een olifant het nog ontbrekende stuk van de *Great-Indian Penisular* spoorlijn heeft overbrugt, laat ook hij zijn verbeelding spreken:

Stel u een grote rouwzaal voor, waaronder de oven is gebouwd; buiten, is de gasopslag en de schoorsteen; het konvooi komt binnen, zoals op de begraafplaats, als de ceremonie afgelopen is en de allocuties uitgesproken laat men de kist in een stenen kuil zakken, het deksel van de oven opent zich en sluit zich onmiddellijk weer. De rest is onzichtbaar...

²⁸ *La Discussion - organe du Parti Libéral Démocratique*, 1873, 110. In 1877 zijn slechts drie liberale periodieken in Vlaanderen in het Vlaams gesteld. A. Morelli, 'Propagande anti-religieuse et anti-cléricale dans la presse libérale du XIX siècle', J. Marx (ed.), *Problèmes d'Histoire du Christianisme, Propagande et contre-propagande religieuses*, Bruxelles 1987, 165-185.

²⁹ Op 30 november 1873 houdt *La Discussion* al op te bestaan. De Nationale Bibliotheek bezit slechts de twee laatste jaargangen. De lezers wordt aangeraden om een abonnement op de *Revue de Belgique* te nemen. Dat heeft juist een nieuw redactiecomité gevormd, waarin ook medewerkers van *La Discussion* worden opgenomen.

³⁰ K. Velle, *a.w.*, 14-18.

³¹ *Journal de médecine et de chirurgie*, vol. 58, 1874, 278-279.

³² Ch. Potvin, 'De l'incinération des morts', *Revue de Belgique*, vol. 17, 1874, 349-353. De liberaal Charles Potvin (°02 12 1818 - 02 03 1902) is schrijver, publicist en vrijmetselaar. Hij publiceert onder verschillende schuilnamen: Dom Jacobus, Dom Liber, Guillaume Chantaine, un Béotin. Hij is medeoprichter van de *Revue de Belgique* en zetelt jarenlang met Eugène Goblet d'Alviella in de redactie. Charles Potvin sticht in Brussel de vrijdenkersbond *Libre Pensée*. Hij is een romantische ziel en een veelschrijver van formaat. Hij wordt door zijn biograaf als een man tussen twee generaties beschouwd. Erfgenaam van het romantisme wil hij zaken handhaven die voorbijgestreefd zijn. G. Vanwelkenhuyzen, 'Charles Potvin', *Biographie Nationale*, vol. 34, Bruxelles 1968, col. 664-670.

Potvin zoekt met de crematie vooral aansluiting bij de Griekse en bij de Latijnse beschaving. Is er een juridisch probleem met het uitwissen van sporen van een misdaad, men legge het aan scheikundigen voor en *Scientia vincere Tenebris*.

Korte tijd later hoort men in katholieke hoek een heel andere klok luiden. *De begrafenis en de crematie* is de titel van een lezing van de Leuvense professor in de scheikunde Louis Henry uit 1869. Ze wordt 6 jaar later in de gezaghebbende *Revue Catholique* gepubliceerd en als overdruk uitgegeven. Henry spreekt ironisch over *de zogenaamde nieuwigheid van de lijkverbranding* en noemt ze vooral een politiek probleem. Hij beschouwt de ontwakende crematiebeweging - terecht - als een vernieuwde uitgave van de grote kerkhovenkwesitie, die past in een antigodsdienstige en liberale politiek.³³ Ze valt te herleiden tot een aspect van de grote strijd om de beschaving die gelijktijdig in Duitsland aan de gang is: de *Kulturkampf*.³⁴ De *Kulturkampf* is de strijd die in de periode 1871-1879 wordt gevoerd tussen de Duitse regering onder Otto von Bismarck en de rooms-katholieke kerk. Die wil haar verminderde invloed terugwinnen, en de moderne liberale maatschappij bestrijden. De crematieproblematiek ondergaat volgens de katholieke hoogleraar een Germaanse invloed.³⁵ In de voorstanders van de lijkverbranding herkent hij tegenstanders van het katholiek onderwijs en precies dat katholiek onderwijs en de macht van de kerk is de inzet van de *Kulturkampf* en van de grote ideologische en politieke strijd die tussen 1850 en 1875 overal in Europa wordt geleverd.³⁶ Begraven is voor Louis Henry een religieuze daad bij uitstek:

De crematie raakt direct aan het geestelijk domein ... ik zeg dus dat de kwestie van de crematie staat in het teken van het beest Het spreekt dus vanzelf dat de crematie een bij uitstek liberale stelling is. Ze komt voor op het liberaal programma – in zoverre er een liberaal programma bestaat – naast het verplicht onderwijs.

In het antiklerikale aspiraties koesterend burgerlijk milieu volgen de lezingen over de crematie elkaar nu snel op. De liberale kranten *L'Echo du Parlement*, *Le Journal de Liège* en de *Gazette de Bruxelles* steunen ze.³⁷ In 1873 verschijnt in *La presse médicale* een vertaald artikel van de Italiaanse hoogleraar Polli. Hij brengt de voornaamste argumenten voor de crematie onder de aandacht. Dit artikel is de uitloper van een internationaal congres voor gezondheidszorg dat zich uitspreekt voor crematie en in Brussel plaatsvindt.³⁸ In de Brusselse *Association libérale* houdt Jean Crocq in 1876 een opgemerkte redevoering.³⁹ Hij bespreekt beide vormen van lijkbezorging, gaat in op de dodenverering in de klassieke oudheid en staat stil bij de onhygiënische situatie op veel begraafplaatsen.

³³ L. Henry, *a.w.*, 14.

³⁴ *Idem*, 13.

³⁵ Veel invloed gaat aanvankelijk uit van de Duitse taalgeleerde Jacob Grimm. Met Johann Gottfried Herder is hij de vader van de Duitse *Germanenforschung*. Grimm concludeert op basis van onderzoek dat de Germanen en hun goden en mythen niet van de Grieken hebben overgenomen, maar dat beide volkeren hun mythologie aan een gemeenschappelijke en oudere cultuur ontleenden, de *oerverwante* Indische beschaving. Hij wordt bij aanvang van de negentiende eeuw door Nederlandse hoogleraren in zijn taal- en oudheidkundige geleerdheid als *een der grootste wonderen (zo niet het grootste) van onze tijd* beschouwd. Hij oefent veel invloed uit op de godsdienstwetenschap die in 1884 door de vrijzinnige protestant Eugène Goblet d'Alviella aan de ULB wordt geïntroduceerd. A. van der Woud, *De Bataafse hut Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*, Amsterdam 1990, 128-131.

³⁶ *Idem*, 2-3 en 14.

³⁷ L. Henry, *a.w.*, 14.

³⁸ *Le Scalpel*, 17, 25 en 29 décembre 1876, 161 k. 3.

³⁹ *L'Echo du Parlement*, 29 décembre 1876, 1. In zijn afscheidstoespraak onderstreept E. Goblet d'Alviella later Jean Crocqs inzet voor de crematiebeweging. E. Goblet d'Alviella, *a.w.*, 7

De stichting van een vereniging

Op 6 februari 1882 wordt aan de ULB door een tiental prominente wetenschappers, onder leiding van een boegbeeld van de enkele maanden eerder opgerichte vrijzinnige protestantse kerk, Jean Crocq, een *Association pour la Propagation de la Crémation des Morts* opgericht. Zijn openingsrede wordt bijna 30 jaar later nog eens gepubliceerd.⁴⁰ De vereniging stelt zich tot doel om de crematie politiek bespreekbaar te maken maar een grote activiteit legt ze niet aan de dag; kenmerken zijn een grote stilte en een complete inactiviteit.⁴¹ Ze stelt alleen op 28 februari 1882 een verzoekschrift op dat bij de Brusselse gemeenteraad wordt ingediend.⁴² Op 7 maart 1883 verdedigt een andere medestichter van de vrijzinnige gemeente, graaf Eugène Goblet d'Alviella, een gelijkaardig memorandum voor de kamer.⁴³ Als documentatie leest hij voorafgaandelijk het boek van Théophile Roller over de religieuze opvattingen in de oude kerk van Rome.⁴⁴ Uit dit werk trekt hij de conclusie dat de gewoonte om de doden te begraven in plaats van te cremeren helemaal niet typisch christelijk is. Anderzijds valt hem op dat de crematie ook in het heidendom niet algemeen verspreid is geweest. De brandstapel is bij de Grieken eerder uitzondering dan regel, enkel in tijden van epidemie of oorlog.⁴⁵ Met deze kennis gewapend weerlegt hij dat de crematie een puur antichristelijk gebruik is en vraagt aan de liberale ministers van justitie en van binnenlandse zaken om een wetsvoorstel in te dienen. Een goede wettelijke regeling moet facultatieve lijkverbranding behoeden voor een verhoging van de criminaliteit, één van de contra-indicaties die door de tegenstanders worden ingebracht. De oprichting van crematoria moet vooral om puur hygiënische motieven worden mogelijk gemaakt. De argumentatie die verder wordt ontvouwd heeft het over de evoluerende demografie. Men zal voor een moeilijke keuze komen te staan: ofwel crematie verplichten, ofwel de levenslange concessies van de begraafplaatsen afschaffen. In de argumentatie wordt verwezen naar een op 8 augustus 1832 in de Franse *Chambre des députés* ingediend wetsvoorstel, maar ook naar het succes van de crematiebeweging in Duitsland, Zwitserland, Italië en de Verenigde Staten. Het dilemma tussen afschaffing van levenslange concessies en verplichte crematie vindt in de facultatieve lijkverbranding een ideale uitweg. Sentimentele en morele bezwaren wijst hij van de hand:

*De crematie kwetst noch het gevoel van menselijke waardigheid, noch het respect voor het stoffelijk overschot van onze gelijken ... deze nieuwe vorm van begrafenissen wil de dood een meer troostrijke, in elk geval een serene en hoogstaander vorm geven.*⁴⁶

⁴⁰ *La Crémation*, juin 1909, 281-283. Velle maakt melding van 4 à 500 leden, waaronder veel prominenten van de ULB.

⁴¹ *La Crémation*, octobre 1906, 1.

⁴² *Idem* Burgemeester Anspach betoont zich een groot voorstander van de crematie. *La Crémation*, novembre 1910, 420. Op 25 april 1879 gaan al in de gemeenteraad van Sint-Joost stemmen op tot aanschaffing van een lijkverbrandingsoven. K. Velle, *a.w.*, 33.

⁴³ E. Goblet d'Alviella, 'L'incinération au parlement belge en 1883', *La Crémation*, novembre 1906, 37-38. Een andere toespraak van Goblet d'Alviella: *La Crémation*, mai 1908, 177-179. Vele jaren later, op 8 augustus 1922, wordt in de senaat nog eens over de crematie gesproken. Goblet d'Alviella komt ook dan tussenbeide. *La Crémation*, janvier 1923, 827.

⁴⁴ Th. Roller, *Les catacombes de Rome, histoire de l'art et de ses croyances religieuses pendant les premiers siècles du christianisme*, 2 vols., Paris, 1879 en 1881. E. Goblet d'Alviella, 'L'art et la religion dans les catacombes de Rome', *Croyances, rites et institutions*, vol 1, Bruxelles 1911, 41-62. We zijn in de periode dat de kunst- en godsdiensthistorische waarde van de catacomben wordt ontdekt. Roller dateert de catacomben ook via stijlelementen.

⁴⁵ *Idem*, 44.

⁴⁶ K. Velle, *a.w.*, 34-37..

Hetzelfde lot ondergaat het medisch-juridische argument; er zijn voldoende wetenschappelijke garanties mogelijk om te voorkomen dat lijkverbranding tot het uitwissen van bewijzen van een onnatuurlijke dood zou leiden. Om één en ander op korte termijn in een wettekst te gieten verwijst hij naar het reglement op lijkverbranding dat in de provincie Milaan sinds 1 oktober 1878 van kracht is. Zijn argumentatie wordt door de redactie van de liberale krant *L'Echo du Parlement* onmiddellijk bijgetreden.

De geschiedenis van het vuur

In 1886 neemt het Heilig Officie met twee decreten een scherp standpunt in tegen de lijkverbranding. Het eerste decreet, waarin paus Leo XIII zijn volgelingen formeel verbiedt lid te worden van verenigingen en occulte genootschappen (*maçonnieke secten*) die crematie gunstig gezind zijn en propageren, dateert van 19 mei 1886. Als tweede document verschijnt op 15 december 1886 een brief waarin de kerk elke wilsbeschikking verbiedt waarin gekozen wordt voor crematie. Een kerkelijke lijkdienst wordt in dat geval ontzegd. Tenslotte worden op 27 juli 1892 nog een reeks praktische problemen opgelost in verband met het toedienen van het sacrament der zieken en stervenden. De scherpe veroordeling van 1886 houdt verband met het conflict tussen de Italiaanse loge en de kerk dat naar een hoogtepunt evolueert. Vrijwel onmiddellijk heeft op 27 september 1886 in Gotha een protestmeeting plaats.⁴⁷ Enkele maanden daarvoor, op 17 mei 1886, bepleit Jean Crocq in de senaat nog eens het voordeel van de crematie. En in Verviers verschijnt in de *Bibliothèque Gilon Goblet d'Alviella's Religieuze geschiedenis van het vuur*. Het boek gaat over de symboliek en het gebruik van het vuur in verschillende culturen. De *Bibliothèque Gilon* wordt gepatroneerd door de *Ligue de l'enseignement* en is feitelijk één van de vele para-maçonnieke propagandakanalen.⁴⁸ Eugène Goblet d'Alviella is op dat moment secretaris van het genootschap. In dit populair werkje probeert hij de verschillende visies over de ontwikkeling van het vuur, geput uit verschillende bronnen, te groeperen. Het boekje bestaat uit drie delen: de theologie van het vuur, de rol van het vuur in de eredienst en de mythologie van het vuur. De crematieproblematiek brengt hij ter sprake samen met de betekenis van het vuur als hemelse bemiddelaar in de eredienst. In de mythologie is de vlam voertuig van de ziel naar de hemel. Vanuit dat geloof menen de Germanen dat ze wegvliegt in de vlammen van het offer die zijn aangestoken door de hamer van Thor. Vuur heeft hier een bemiddelende rol tussen hemel en aarde. De bliksem komt uit de hemel; het vuur van het offer stijgt op naar de hemel. Is het niet voor de hand liggend om dan te denken dat het vuur het offer verteerd en de *ziel* naar de hemel voert? In en door het vuur vindt een gedaanteverandering plaats en tegelijk is het vuur transportmiddel voor de veranderde materie. De auteur herhaalt dat de crematie wel gebruikelijk is bij alle Indo-Europese volkeren, maar niet bij de Perzen. In Perzië worden de lijken in open lucht achtergelaten voor de aasgieren en zelfs niet begraven. Dat komt hem goed van pas:

Niet één van onze lezers die zulk een gebruik niet absurd en anti-hygiënisch, ja zelfs afstootwekkend en verwerpelijk vindt. Maar verschilt dit dan zoveel van wat er bij ons gebeurt wanneer wij er, door vooroordeel, aan vasthouden om de bodem te vergifigen door onze resten aan de rottigheid van het graf toe te

⁴⁷ *Idem*, 18.

⁴⁸ In de algemene vergadering zetelen o.a.: G. Jottrand; Ch. Graux; P. Tempels; Ch. Buls; A. Prins; H. Bergé; A. Couvreur; J. Crocq; E. de Laveleye; A. Demeur; G. Duchaine; E. Féron; H. Pergameni; E. Reisse; N. Reyntiens; G. Tiberghien; L. Vanderkindere; P. van Humbeek; F. van Meenen; J. van Schoor. J-P. Martin, 'L'émergence des Ligues de l'enseignement en Europe, de la tentation cosmopolite à l'invention de la laïcité (1864-1876)', A. Dierkens (éd.), *L'intelligentsia européenne en mutation 1850-1875 Darwin, le Syllabus et leurs conséquences*, Bruxelles 1998, 109-131.

*vertrouwen? En hoeveel meer goede zorgen, instinct en respect voor de waardigheid van de mens, poëtisch gevoel en zelfs ware religiositeit zit er niet in het procédé dat door onze voorvaderen werd gebruikt om de levenden van de lijken te bevrijden en tegelijkertijd eer te brengen aan het geestelijk element dat in hun ogen het essentiële van de persoonlijkheid van de overledene vormde?*⁴⁹

In mei 1886 – de katholieken zijn al twee jaar aan de macht – stelt Jean Crocq het thema nogmaals aan de orde. Hij doet dit in het kader van het debat over de begroting van het ministerie van binnenlandse zaken en van openbaar onderwijs.⁵⁰ Hij presenteert de zaak slecht en het resultaat is navenant: de kwestie wordt afgevoerd en begraven.

De crematievereniging neemt een nieuwe start

In 1896 wordt in een beperkte vriendenkring rond Goblet d'Alviella en de progressief-liberale advocaat en vrijmetselaar Henry Lafontaine het plan opgevat om de vele jaren eerder opgerichte crematievereniging nieuw leven in te blazen.⁵¹ Ook de rijke Waalse filantroop Raoul Warocqué wordt bij de plannen betrokken.⁵² Ze zullen pas op 7 februari 1905 worden gerealiseerd. De oprichting wordt op 7, 8 en 9 februari in *Le Petit Bleu*, *le Journal de Charleroi*, *Etoile Belge*, *La Réforme*, *Le Peuple* en de *Gazette de Liège* aangekondigd. Op 31 maart 1906 wordt onder leiding van de industrieel Ernest Solvay de eerste algemene vergadering gehouden. Enkele maanden later geeft hij de fakkel door aan zijn ULB collega Paul Spehl, evenals Jean Crocq en Eugène Goblet d'Alviella een lid van de vrijzinnige protestantse kerk.⁵³ De vereniging telt zo'n 300 leden. Er wordt een driedelige doelstelling vooropgesteld. Men wil om te beginnen de crematiegewoonte propageren. Daarnaast wil men onderzoek verrichten in verband met facultatieve lijkverbranding. Als derde doelstelling staat de wettelijke erkenning van de verassing voorop.

Vanaf juli 1906 wordt het maandblad *La Crémation* uitgegeven.⁵⁴ Het verschijnt als geïllustreerd blad en in een oplage van ongeveer 2000 exemplaren, met een onderbreking van 6 jaar tussen augustus 1914 en juni 1920, tot aan de totstandkoming van de wet op de crematie in 1931.⁵⁵ De liberaal en protestant Eugène Goblet d'Alviella wordt met Ernest

⁴⁹ E. Goblet d'Alviella, *Histoire religieuse du feu*, Verviers, 1886, 45-47. Ook gedeeltelijk verschenen E. Goblet d'Alviella, 'Le feu, essai de monographie religieuse', *Revue de Belgique*, vol. 51, 1885, 126-141; 324 - 357 (twee afleveringen). Goblet d'Alviella reageert op een artikel van A. Kemna, 'Les théories du feu', *Revue de Belgique*, vol. 48, 1884, 67-97.

⁵⁰ L. Franck, *La crémation des morts. Etude du droit administratif Privé*, Bruxelles 1889, p. 21.

⁵¹ Over Lafontaine: L.P. Peelaert, *La représentation maçonnique dans les rues de Bruxelles*, Bruxelles 1982, 239-241.

⁵² Raoul Warocqué's familie (°04 02 1870 - 28 05 1917) wordt rijk door de uitbating van steenkoolmijnen te Mariemont. De familie laat er in 1830 een kasteel bouwen: het *domaine de Mariemont*. Warocqué baat een spoorweglijn uit en handelt met China. Hij is burgemeester van Moranwelz, provincieraadslid van Henegouwen en kamerlid van 1900 tot 1914. Hij is een overtuigd antiklerikaal, filantroop en mecenas van de ULB, waaraan hij op 21 jarige leeftijd een instituut voor anatomie schenkt. Hij subsidieert en sticht van-alles-en-nog-wat, van scholen tot de wereldtentoonstellingen van 1897 en 1910. Hij richt als liefhebber van Chinees porselein met de directeur van het museum aan het Jubelpark, de vrijmetselaar Frans Cumont, een museum voor antiquiteiten in. Hij bezit aan het begin van deze eeuw één van de grootste bibliotheken van het land. Hij is lid van de raad van bestuur van de ULB vanaf 1903. Na zijn dood schenkt hij het kasteel aan de Belgische staat. P. Faider, 'Raoul Warocqué', *Biographie Nationale*, vol. 27, Bruxelles 1938, col. 95-99.

⁵³ P. Mahillon, 'Les Protestants et l'Université belge', *Analecta Theologiae Facultatis Bruxellensis II 1976-1985*, Brussel 1987, 20.

⁵⁴ *Le Soir*, 15 juillet 1906. *L'Indépendance belge*, 21 juin 1906. In KB sinds voorjaar 2000 enkel op microfiche te consulteren.

⁵⁵ De Nationale Bibliotheek bevat de volledige collectie. Een merkwaardig detail: het blad wordt gedrukt door drukkerij G. Fischlin & Zoon, Rue des Cendres 3 te Brussel. De meeste artikelen zijn niet ondertekend. Van Eugène

Solvay en Paul Janson benoemd tot erevoorzitter van de vereniging waaruit hij na een meningsverschil pas op 11 april 1924 ontslag neemt.⁵⁶ Waarover geschil ontstaat is niet helemaal zeker. Ik vermoed vanwege de kritiek op het kamerbesluit van de maand tevoren. Een wetsvoorstel tot legalisering van de crematie wordt met 86 tegen 63 stemmen afgewezen en naar aanleiding van deze gebeurtenis verschijnt er in *La Crémation* een artikel onder de titel *Les libéraux lèchent les bottes des cléricaux*. Aannemelijk is dat de liberale voorman en minister van Staat zich door dit artikel persoonlijk beledigd voelt. Dat het van twee kanten wringt wordt duidelijk omdat er bij zijn overlijden slechts een kleine overlijdensaankondiging verschijnt terwijl hij jarenlang als boegbeeld van de vereniging is opgetreden. Niettemin blijft hij lid tot aan zijn dood.⁵⁷

De toespraak van Jules Lebeau

Van 6 tot 9 september 1910 wordt in Brussel het vierde internationaal crematiecongres gehouden. Bij deze gelegenheid publiceert *La Crémation* een bijzonder themanummer met een overzicht van alle aspecten van de crematieproblematiek.⁵⁸ De opening wordt bijgewoond door een 70 tal personen, onder wie een aantal vrijzinnige protestanten die in het beschermcomité zetelen. Rond de plechtigheid hangt een sfeer van clandestiniteit doordat ze wordt geboycot door de Belgische regering en het bestuur van de werelddtentoonstelling die op 16 juli 1910 in Antwerpen wordt geopend.⁵⁹ Voor het congres is er nergens plaats en het Belgisch paviljoen wordt niet afgestaan. Wel wordt er een replica van het volledig aan de crematie gewijde Griekse tempeltje van Cnide gebouwd, maar daarbij blijft het. Het congres moet van Antwerpen uitwijken naar Brussel, waar door het liberale stadsbestuur een gemeenteschool ter beschikking wordt gesteld. De aanwezige antiklerikale pers hoort de bespreking van alle mogelijke aspecten van lijkverbranding; de technische eisen in verband met de bouw en de uitrusting van crematoria; het medisch toezicht op het overlijden en de aanpassing van de wetgeving inzake lijkbezorging. De protestantse predikant ds. Jules Lebeau houdt er een opmerkelijke toespraak.⁶⁰ Lebeau, die predikant is in Verviers Hodimont van 28 januari 1881 tot 30 september 1922, profileert zich als extreem vrijzinnig. Omstreeks de tijd van de werelddtentoonstelling staat hij met P. Fredericq (Gent), A. Callier (Gent), A. Rey (Luik), P. Teissonnière (Brussel) en de weduwe van zijn voorganger ds. Th. Bost (Verviers) aan de wieg van de vereniging voor het progressief en vrijzinnig christendom in België. Deze organisatie zal door de oorlogsomstandigheden na haar stichting weinig of geen initiatieven meer ontplooiën, maar het is duidelijk dat er een gezamenlijke interesse bestaat.⁶¹ In zijn toespraak articuleert Lebeau dat crematie niet antigodsdienstig is en dat de katholieke kerk met haar onverdraagzaamheid het ongelijk aan haar kant heeft. Hij ziet de verassing als een volstrekt valabele en religieus neutrale vorm van lijkbezorging. Dat vanuit godsdienstig of sociaal standpunt gerechtvaardigde bezwaren tegen de crematie kunnen worden ingebracht ontkent hij in een oproep om de bespreking uit de passionele sfeer te halen:

Goblet d'Alviella verschijnen enkele ondertekende bijdragen, maar het vermoeden lijkt gegrond dat nog veel meer artikelen uit zijn pen zijn gevloeid.

⁵⁶ *La Crémation*, juillet 1924, 850.

⁵⁷ 'Nécrologie de Eugène Goblet d'Alviella', *La Crémation*, octobre 1925, 871.

⁵⁸ *La Crémation*, août 1910.

⁵⁹ *La Crémation*, juillet 1910, 385.

⁶⁰ Jules Tite Lebeau (°25 03 1852 - 31 07 1923).

⁶¹ *Christianisme progressif et libéral. Appel du Comité belge d'initiative*, z.d..

*Voor de joodse en de protestantse religie is de knoop doorgehakt. Zie maar wat er gebeurt bij onze burens en in Amerika. Veel crematieverenigingen worden voorgezeten door rabbi's en dominees.*⁶²

J. Lebeau staat op het moment dat hij deze woorden uitspreekt met zijn twee benen in het kerkenwerk. Als adjunct secretaris van de synode van protestantse kerken in België vertolkt hij hiermee nochtans maar de mening van een klein gedeelte, namelijk het ontwikkelde en vrijzinnige liberale deel van de protestantse achterban. Bij de Nederlandse gereformeerden wordt in deze periode dezelfde discussie heel anders getoonzet. Abraham Kuiper ziet in juli 1874 in een brief aan Groen van Prinsterer de evolutie in de richting van de crematie met lede ogen aan. Zeer bezorgd schrijft hij dat

*de positie van het Christenvolk steeds benarder wordt. De crematie als nieuwe krachtige poging om de maatschappij uit haar christelijke scharnieren te lichten, grijpt mij sterk aan. De lezing der talloze geschriften hierover toont hoe sterk de antichristelijke macht zich reeds voelt.*⁶³

Kuiper tekent niet alleen protest aan tegen de materialistische levensopvatting maar ook tegen de lijkverbranding als een ten vure offeren aan een hogere macht.⁶⁴ De overheid mag volgens hem tot het doen verbranden van lijken geen toestemming verlenen voordat niet gebleken is dat wie de crematie zoeken dat doen voor zichzelf en niet om propaganda te drijven voor heidense gewoonten tegen het christelijke graf. Dat deze houding nog minstens tot 1959 nazindert blijkt uit hetgeen de gereformeerde hoogleraar G. Brillenburg Wurth schrijft. De crematie wordt volgens hem vooral van humanistische zijde voorgestaan en verdedigd uit hygiënische overwegingen, maar de aversie van de mens tegen het Goddelijk oordeel is nooit ver weg:

*Uit dien hoofde, menen wij als christenen ons ertegen te moeten verzetten. De lijkverbranding betekent het verzet tegen iets, dat een christelijke traditie, maar toch een heel zinvolle en waardevolle christelijke traditie verdient te heten.*⁶⁵

Een bisschoppelijke veroordeling

De strijdbijl wordt na de Eerste Wereldoorlog oorlog nog niet begraven. In 1917 verschijnt er in de nieuwe *Codex iuris Canonici* een uitdrukkelijk verbod om te verassen.⁶⁶ Op 27 en 28 juli 1920 herhalen kardinaal Mercier en de Belgische bisschoppen hun veto. De lijkverbranding is en blijft antikatholieke en antigodsdienstige propaganda, een strategisch onderdeel van de

⁶² J. Lebeau, 'La crémation et le Christianisme', *La Crémation*, septembre - octobre 1910, 407-409. *Crémation ou inhumation, Société belge pour la propagation de la crémation*, Bruxelles 1919, 9.

⁶³ J. van der Haar, A.R. *Staatkunde*, sept. 1952, 11.

⁶⁴ Kuiper bepleit het begraven ook vanuit de bewering dat stikstof, die bij de ontbinding van een lijk in de aarde vrijkomt, geschikt is voor opname door planten, terwijl deze stikstof bij crematie nutteloos in de lucht komt. Th. Delleman, *Christen en crematie*, 's Gravenhage, 1977, 15 noot 6.

⁶⁵ G. Brillenburg Wurth, 'Lijkverbranding', *Christelijke Encyclopedie*, vol. 4, Kampen, 1959, 453.

⁶⁶ In canon 1203 § 1 wordt de crematie uitdrukkelijk verboden en in § 2 van deze canon wordt herhaald dat het verboden is om een desbetreffende wilsbeschikking in een testament ten uitvoer te brengen. Volgens canon 1240 § 1,5 moet de kerkelijke begrafenis geweigerd worden aan hen die bepalen dat hun lichaam verbrand moet worden. Hiermee vat de kerk de eerder uitgevaardigde standpunten van 19 mei 1886, 15 december 1886 en 27 juli 1892 samen. *Codex Iuris Canonici*, door Benedictus XV gepromulgeerd in 1917. De rooms-katholieke kerk heeft sinds 1983 een nieuw wetboek van kerkelijk recht.

materialistische vrijzinnigen die zijn gericht op een stelselmatige ontkerstening van de samenleving.⁶⁷

Tussen 1917 en 1926 wordt het verbod door de Heilige Stoel driemaal herhaald. De redenen worden in drie punten samengevat: de crematie stoelt op een materialistische levensvisie, ze is een loochening van de onsterfelijkheid van de ziel en ze is een loochening van de opstanding. Dit principiële verzet zal pas door een instructie van het Heilig Officie op 5 juli 1963 worden opgeheven. Van dan af wordt de crematie mogelijk als ze niet voortvloeit uit bedoelingen die tegenstrijdig zijn aan die van het geloof van de kerk. Het binnenbrengen van de urne in de kerk blijft op de meeste plaatsen nog steeds een probleem.

Crematies in België

De eersten die zich in België laten cremen behoren tot de hogere klassen, want zolang de katholieken de bouw van crematoria tegenhouden kunnen enkel de gegoeden zich een crematie veroorloven. In de lente van 1925 wordt daarom in de schoot van de vrijdenkersbond *Libre pensée* in samenwerking met de *Belgische vereniging voor de verspreiding van crematie* de vzw *La cendre* opgericht.⁶⁸ Kort voor de oorlog is al de coöperatieve vereniging *La Flamme* met een gelijkaardige doelstelling gecreëerd die waarschijnlijk onder druk van de oorlogsomstandigheden ter ziele is gegaan.⁶⁹ Men wil de nabestaanden van de leden materieel bijstaan zodat ze in de beste omstandigheden en met respect voor de nagedachtenis en de wil van de overledenen een crematieplechtigheid kunnen organiseren. De protestantse graaf Eugène Goblet d'Alviella treedt enkele maanden voor zijn dood als beschermheer op. Hij wordt volgens eigen wilsbeschikking in 1925 in *Père-Lachaise* te Parijs gecremeerd waarna de urn later in het familiegraf te Court-Saint-Etienne wordt bijgezet.⁷⁰ Tot 1930 werden er volgens de getallen die mij in *La Crémation* ter beschikking stonden nog maar 34 Belgen in *Père-Lachaise* gecremeerd.

Het einde van de discussie

In april 1929 debatteert de Brusselse gemeenteraad opnieuw over de begraafplaatsen. Deze discussie wordt voor een aantal liberalen de directe aanleiding om nog maar eens de bouw en de exploitatie van een crematorium te bepleiten.⁷¹ Ze herhalen op 15 april 1929 de wens dat ook de nationale regering van een wet op de facultatieve lijkverbranding werk zou maken. Zoals dat in de politiek wel vaker gaat bloeit het debat dood door het heftige protest van de tegenstanders, in

⁶⁷ K. Velle, *a.w.*, 47.

⁶⁸ Tegen de achtergrond van het onverzettelijk optreden van de clerus en het tumult dat de niet-katholieke begrafenis veroorzaakt, ziet de eerste vrijdenkersbeweging *L'Affranchissement* het levenslicht. De vereniging wil opkomen tegen de weerstand die van buiten komt en beantwoordt vooral aan de nood tot solidariteit en gestructureerd contact. H. Bergé, lid van de loge *Les Amis Philantropes*, is de leidende figuur. Telkens er een vooraanstaand lid burgerlijk begraven wordt, groeit de groep aan met enkele advocaten, publicisten, leraars, kunstenaars of bedienden. Het hoofddoel van *L'Affranchissement* is de organisatie van burgerlijke begrafenis. De *begrafenisdirecteur* is de spil van het gebeuren, maar een persoonlijke ruzie leidt in 1857 tot de oprichting van *Les Solidaires*. De nieuwe vereniging is minder burgerlijk en is voorstander van onderlinge steun. Ze situeert zich in de linkse hoek. Qua aanhang en activiteiten gaat ze de oude vereniging in zeer korte tijd overvleugelen. In 1863 leidt de tegenstelling tussen de arbeiders en de burgers tot een tweede afscheuring en de oprichting van *La Libre Pensée*, later de spil van het Belgisch burgerlijk rationalisme. *L'Affranchissement* ondergaat kort daarop een naamswijziging, en heet voortaan *Société d'Affranchissement pour les enterrements civils sans le secours d'aucune religion*. E. Witte, 'L'Affranchissement (1854-1914)', H. Dethier (red.), *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*, Brussel 1982, 1-11.

⁶⁹ *La Crémation*, mai 1933, 1.

⁷⁰ 'Un deuil dans le parti libéral', *La Flandre libérale*, 11 septembre 1925.

⁷¹ K. Velle, *a.w.*, 113 noot 239.

dit geval de katholieken. De *Vereniging voor de verspreiding van de crematie* heeft de plannen voor de bouw van een crematorium in de Brusselse agglomeratie klaar, maar de sfeer van antiklerikaal protest waarin de discussie baadt gooit opnieuw roet in het eten. Het is voor liberalen en socialisten wachten op een openlijke confrontatie tussen de regering en het episcopaat en die komt er in alle hevigheid in februari 1931. De directe aanleiding is het overlijden in Parijs van Louis Bernheim.⁷² Bernheim, een vrijzinnig joods luitenant-generaal die tijdens de eerste wereldoorlog het commando over de eerste artilleriedivisie voert, wordt op 16 februari 1931 in *Père Lachaise* gecremeerd. De bijzetting van de urne staat aangekondigd voor 31 februari 1931 op de begraafplaats van Evere. Omdat het een Staatsbegrafenis is moet ze bij wet worden goedgekeurd maar de rooms-katholieke Kerk tekent verzet aan en kardinaal van Roey onderneemt stappen bij de katholieke minister de Broqueville om de Staatsbegrafenis af te gelasten. In zijn brief van 19 februari erkent de primaat de verdiensten van de overledene, maar hij betreurt de plechtigheid die volgens hem tegen de geplogenheden van het volk indruist. Hij ziet ze als een uitdaging aan het adres van het katholieke geweten dat nog altijd de crematie afwijst. Het volk mag zich – aldus nog van Roey – niet solidariseren met deze misplaatste gebeurtenis. De tegenreactie vanuit protestantse kring laat niet lang op zich wachten. *Le chrétien belge* grijpt de gelegenheid aan voor een verontwaardigde uithaal naar de minister.⁷³ In een eerste opwelling meent de redactie verkeerdelijk dat hij het been stijf houdt vanuit de roomse opvatting dat slechts aan het ontzielde lichaam van een militair eer kan worden bewezen, niet aan zijn as. Het blad laat niet na om *in margine* ook te vermelden dat de aflijvige naast jood en voorstander van de crematie vrijmetselaar is geweest.⁷⁴ Ook dat zint volgens de redactie de clerus niet. Twee weken later geeft het blad ruiterslijk toe dat het zich heeft vergist: het zijn de hoge ambtenaren en niet de minister zelf die gemeend hebben aan generaal Bernheim een staatsbegrafenis te moeten onthouden. De redactie stuurt daarop een brief aan minister de Broqueville om hem verontschuldigen aan te bieden.⁷⁵ De ministerraad besluit uiteindelijk om de as van de generaal met gepaste militaire eer bij te zetten.

Naar aanleiding van de bisschoppelijke breve laat de moraaltheoloog A. Janssen bij het Davidsfonds een brochure verschijnen, waarin hij tegen de lijkverbranders of crematisten fel van leer trekt.⁷⁶ *Le chrétien belge* laat bij deze gelegenheid niet na om er nog eens op te wijzen dat geen enkel dogma de crematie verbiedt en dat de kardinaal zich alleen op de geplogenheden beroept. Crematie is door de kerk wel toegestaan in gevallen van oorlog of epidemie, waarom dan niet in vrede? Bovendien kan het opstandingmotief hier onmogelijk worden ingeroepen: de beenderen van overleden heiligen worden toch ook niet tezamen bewaard? Al deze contra-argumenten worden geïnvaleideerd en tot de ware toedracht herleid:

⁷² Louis Bernheim, (°Brussel 1861-1931)

⁷³ *Le Peuple*, 16 février 1931, 1 kol. 4. *Le chrétien belge*, vol. 77, 21 février 1931, 62.

⁷⁴ Moderne Europese orthodoxe autoriteiten hebben in de negentiende eeuw op het begraven van de lichamen aangedrongen. Het Italiaanse opperrabbinaat neemt in 1875 stelling tegen de crematie in. In 1895 volgt de rabbi van Württemberg. In Engeland is het rabbinaat tegen de crematie maar men is wel bereid om de as van gecremeerde personen op de begraafplaats bij te zetten. Dat is ook de houding van de Franse opperrabbijn, rabbi Zadoc Kahn. In Amerika beslissen de reform rabbi's later om de crematie wel toe te laten, en ook in Europa gaan meer liberale rabbijnen voor in crematieplechtigheden. Ultraorthodoxe joden weigeren tot op vandaag om de urnen bij te zetten op de begraafplaats. Ook in Joodse kring verschijnen op het einde van de negentiende eeuw nogal wat publicaties over de crematieproblematiek verschijnen. Een beknopte bibliografie is te vinden in de *Encyclopaedia Judaica*.

⁷⁵ *Le chrétien belge*, vol. 77, 7 mars 1931, 74-78. De brief wordt integraal afgedrukt.

⁷⁶ A. Janssen, *Lijkverbranding*, Leuven, 1931 (30 p.). Als de katholieken aanvoelen dat zij iets tegenover de zich snel uitbreidende liberale Vlaamse beweging moeten stellen, kopiëren zij in 1875 het liberale Willemsfonds, met de oprichting van het katholieke Davidsfonds. De Vlaamsgezindheid van het Davidsfonds staat volgens Lode Wils aanvankelijk niet voorop, wel een *dikwijls benepen godsdienstige houding en een felle anti-liberale opstelling*. L. Wils, 'Honderd jaar Vlaamse beweging', *Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914*, Leuven, 1977, 96.

*Wat de paus er toe bracht om zich er in 1886 tegen te verzetten is dat de crematie voor sommigen een middel geworden is om hun atheïsme of hun materialisme te verkondigen.*⁷⁷

Voor de protestanten van hun kant is de crematie een privé-zaak: er vallen vanuit de bijbel geen tegenargumenten aan te voeren. Na een paar turbulente besprekingen tijdens de kamerdebatten van 26 juni en 3 juli wordt het wetsontwerp 6 dagen later in de kamer aangenomen, met een krappe meerderheid van 82 stemmen tegen 72 en 8 onthoudingen.⁷⁸ In de senaat worden den standpunten van voor en tegenstanders nog eens samengevat. De eerste Belgische crematiewet wordt er op 21 maart 1932 goedgekeurd, en verschijnt in het Staatsblad op 2 april 1932.⁷⁹

Tot slot

Het onderzoek van de sociale verbanden en hun vervlechtingen heeft ook het karakter van de bestudering van vooronderstellingen die aan bepaalde verbanden en relaties ten grondslag liggen. Eén van de belangrijke draden in het liberale netwerk van vrijdenkers en vrijzinnige protestanten in de negentiende eeuw is het antiklerikalisme. In het pleidooi dat tussen 1870 en 1931 wordt gevoerd voor de crematie is dit op de voorgrond en manifest aanwezig. Op intense wijze mengen vrijzinnige protestanten zich in het debat door zich tegenover de katholieken aan de kant van de vrijdenkers te scharen.⁸⁰ Aanvankelijk zijn politieke en filosofische argumenten in de discussie afwezig; de protestantse hoogleraar Jean Crocq kaart als één van de eersten de problematiek aan vanuit het standpunt van de gerechtelijke geneeskunde en de hygiëne. Naarmate de ideologische elementen een rol gaan spelen beginnen ook de protestant Eugène Goblet d'Alviella en later ds. Jules Lebeau zich in het debat te mengen. Het levendig houden van de herinnering aan de voor de crematiebeweging bijna charismatische protestantse figuur van Eugène Goblet d'Alviella zal nog lang erg belangrijk blijken voor het mobiliseren van leden en middelen.⁸¹ Opvallend is verder dat Eugène Goblet d'Alviella en Jean Crocq bij aanvang nog geen protestanten waren. Het is pas onder invloed van de *geest des tijds* dat ze, samen met andere leden van de leidinggevende liberale elite, de overstap naar een duidelijk door de stad, het liberalisme en de vrijmetselarij beïnvloed protestantisme maken. Dat de overstap naar het protestantisme met het ontwaken van de crematiebeweging samenvalt toont aan dat beiden in dezelfde ideologische voedingsbodem aarden. Het vrijzinnig protestantisme heeft de propagering van de crematie religieus gelegitimeerd. Hierbij is tenslotte opgevallen dat de demarcatielijn tussen liberalisme en protestantisme heel vaag is. Het protestantisme ging deel uitmaken van de liberale cultuur en de liberale cultuur stroomde het vrijzinnig protestantisme binnen. Protestantisme en crematie werden in rapport met de tijd breekijzers om de katholieke hegemonie uit de hengsels te lichten. Achteraf bezien heeft de doorwerking van het vrijzinnig protestants gedachtegoed in de geschiedenis van België wel degelijk geteld.

⁷⁷ *Le chrétien belge*, vol. 77, 7 mars 1931, 74-78.

⁷⁸ Tot op vandaag worden in sterk door de katholieke traditie gekleurde landen het kleinste aantal crematies voltrokken. In 1994: I. 2%; E 4,2%; GB 70%; DK 67%; D 30%. Recente Nederlandse statistieken zijn te vinden in A. Mulder (noot 3).

⁷⁹ *La Crémation*, nr. 147, 1932, 2-3.

⁸⁰ Een bibliografie over de crematie aan het begin van de twintigste eeuw kan men vinden in *La Crémation - Bulletin de la société belge pour la propagande de la crémation*, février 1908, 158.

⁸¹ K. Velle, *a.w.*, 85.

Samenvatting

Eén van de belangrijke draden in het liberale netwerk van vrijdenkers en vrijzinnige protestanten in de negentiende eeuw is het antiklerikalisme. In het pleidooi dat tussen 1870 en 1931 wordt gevoerd voor de crematie is dit antiklerikalisme manifest aanwezig. Op intense wijze mengen liberale protestanten zich in het debat door zich tegenover de katholieken aan de kant van de vrijdenkers te scharen. Het liberale protestantisme is van vrijzinnige snit en legitimeert de propaganda voor de crematie religieus. Hierbij valt op dat de demarcatielijn tussen liberalisme en protestantisme heel vaag is. Het protestantisme gaat deel uitmaken van de liberale cultuur en de liberale cultuur stroomt het vrijzinnig protestantisme binnen. Protestantisme en crematie werden in rapport met de tijd breekijzers om de katholieke hegemonie uit de hengsels te lichten. Zo heeft het vrijzinnig protestantisme in de geschiedenis van België wel degelijk doorgewerkt.